АМИР ШОҲМУРОД ДАВРИДА БУХОРО АМИРЛИГИ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДАГИ МУҲИМ ДАРСЛИК ВА АДАБИЁТЛАР

Муҳайё Умарова
Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти
“Ижтимоий фанлар, касбий таълим ва педагогика” кафедраси ўқитувчиси,
ЎзР ФА Тарих институти изланувчиси
https://doi.org/10.5281/zenodo.7683594

Аннотация: Мақола Бухоро Амири Шоҳмуроднинг таълим соҳасидаги ислоҳотлари, Бухоро амирлигида мадраса ва мактабларнинг таълим дастури, мутафаккирлар асарларида таълим тизимининг ёритилиши, таълимда фойдаланиладиган адабиётлар, таълим соҳасида камчилик ва ютуқларга бағишланади.

Калит сўзлар: Амир Шоҳмурод, Аҳмад Дониш, Бухоро тарихнавислиги, шариат меъёрлари, таълим дастури, дунёвий билимлар, мактаб, мадраса.

ОСНОВНЫЕ УЧЕБНИКИ И ЛИТЕРАТУРА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ ПЕРИОД ЭМИРА ШАХМУРАДА

Мухайё Умарова
Преподаватель кафедры “Гуманитарных наук, педагогики и профессионального образования” Национального института искусства и дизайна имени Камолиддина Бехзода, соискатель Института истории Академии наук Республики Узбекистан

Аннотация: В статье рассматриваются реформы Бухарского эмира Шахмурада в области образования, учебные программы медресе и школ Бухарского эмирата, освещение системы образования в трудах мыслителей, литература, используемая в образовании, недостатки и достижения в образовании.

Ключевые слова: Эмир Шахмурад, Ахмад Даниш, бухарская историография, нормы шариата, образовательная программа, светские знания, школа, медресе.

BASIC TEXTBOOKS AND LITERATURE IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE EMIRATE OF BUKHARA IN THE PERIOD OF EMIR SHAHMURAD.

Muhayo Umarova
Lecturer at the Department of Humanities, Pedagogy and Vocational Education of the National Institute of Art and Design named after Kamoliddin Behzod, applicant for the Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

Annotation: The article deals with the reforms of the Bukhara Emir Shahmurad in the field of education, the curricula of madrasas and schools of the Bukhara Emirate, the coverage of the education system in the works of thinkers, the literature used in education, shortcomings and achievements in education.

Key words: Emir Shakhmurad, Ahmad Danish, Bukhara historiography, Sharia norms, educational program, secular knowledge, school, madrasah.

Бухоро амирлигининг маънавий, ҳамда илмий муҳитида мактаб ва мадрасалар алоҳида ўрин тутган. Бухоро ҳукмдори Амир Шоҳмурод даври ҳам бундан мустасно эмас. Шоҳмурод ибн Дониёлбий отаси Дониёлбий оталиқ вафот этгач, унинг васияти ва сарой аъёнларининг ҳоҳиш иродаси билан 1785 йил 10-июнда Бухоро давлати хукмдори бўлади [6.29].

Амир Шоҳмурод (1785-1800) ўз ҳукмронлигида илм-фан, дин ва таълим соҳасига алоҳида эътибор қаратган. Илм олишга эътиборни кучайтирган ва диний билимларни ривожлантирган. Мирзо Салимбекнинг “Кашкули Салимий” асарида ва Абу Тохирхўжанинг “Самария” асарида таъкидланишича, Амир Шоҳмурод ёшлигидаёқ Мир Араб мадрасасида таҳсил олган. Тасаввуф илмини чуқур ўзлаштириб сўфиёна турмуш тарзида ҳаёт кечирган. Бевосита илмнинг мазмунин - моҳиятини тушуниб етганлиги учун ҳам таълим соҳасида ислоҳотлар ўтказган ва мадраса битирувчиларининг ва мансабдор шахсларнинг билимини шахсан ўз назоратига олади.

Амир Шоҳмурод томонидан вақф мулкларининг тикланиши, диний таълим тизимига катта имкониятлар эшигини очган. Шунинг учун ҳам жойларда вақф мулклари асосидаги мадраса ва мактабхоналар кўпайган.

Бухоро амирлигининг барча шаҳар, қишлоқ ва овулларида мактабхоналар мавжуд бўлган. Мактаблар кўпинча бир синф хонасида иборат бўлганлиги учун ҳам уларни мактабхона деб аташган. Ўғил болалар мактабхоналарининг аксарият масжидлар, мадрасалар, қорихоналар қошида ёки хусусий мактабдорлар хонадонларида, қиз болалар мактабхонлари отин аёллар уйларида ёки бадавлат кишиларнинг мактаб ёшидаги қизлари учун уларнинг уйларида ташкил этилган.

Мактабга қабул қилинган ўқувчи дастлаб имом масаласига доир “Калимаи-шаҳодат” ва “тойиба”ни ёд олгач, араб алифбосини ўрганишга киришган.

Ҳарфларни ўқитувчи алоҳида ёғоч ёки қаттиқ лавҳаларга ёзиб қўйган [34]. Ҳарфлар аввал ёд олинган, кейин эса бўғинлаб ўқишга ўтилган. Бўғинлаб ўқишга ўтишдан сўнг ўқувчи “ҳафтияк”ни ўрганишга ўтган [8.323].

“Алифбо” дарслигида ҳарфларнинг ёзилиши, қўшилишидаги кўринишлари, ҳарфларнинг турли ўринларидаги шакллари ўрганиб бўлингандан кейин “зеру-забар” яъни ҳарф ости ва устига қўйиладиган диакритик белгилар ва уларнинг қўлланиши, улар ёрдамида бўғимлар тузилиши каби қоидалар ўргатилган [24].

Араб алифбосини ёд олгач, ўқувчи дастлабки “Ҳафтияк”ни ўрганишга киришган. “Ҳафтияк” – бошланғич мактабда ҳарфлар танилгач, ўргатиладиган ўзига хос китоби бўлиб, асл маъноси форсчада “ҳафт”- ети, “як”- бир, яъни Қуръни Каримнинг еттидан бир қисми деган маънони англатади [31]. Мактабхонада ўқиш жараёнида “Ҳафтияк” тугатилгач, “Тажвид” китобига ўтилган. “Тажвид”- Қуръонни қироат билан ўқиш тўғрисидаги китоб [16.3.].

“Тажвид” ўзлаштирилгач, Қуръони Каримнинг ўзи ўқитилган. Уни ёдлаган ўқувчи “саводхон” деб ҳисобланган ва саводи чиққан бола диактрик белгилар (“зеру-зар”)сиз насталиқ ёзувида битилган бошқа китобларни ўқий бошлаган. Кейинги босқичда “Фарзи-айн” китобига ўтилган. “Фарзи-айн”-шариатга кўра барча мусулмонларга буюрилган, бажарилиши шарт бўлган амаллар [22.188.] ҳақида тушунча ва маълумот берган.

Ундан кейинг китоб “Чоркитоб” (Чоҳар китоб) бўлиб, унда ислом динининг асосий қоидалари баён этилган [9.10]. Бу адабиётда диний урф-одатлар ўз ифодасини топган. Кейинги босқич “Сўфи Оллоёр” деб юритилган, бу босқичда шу муаллиф қаламига мансуб “Сабот ул-ожизин” китоби ўқитилган. Унда ислом динининг асосий қоидалари баёнидан ташқари, инсоний фазилатлар, аҳлоқий тарбияга қаратилган ҳикматлар, ибратли ҳикоялар, шеърлар, достонлар ўрин олган [27].

“Сабот ул-ожизин” тугатилгач, ислом ақидалари баён этилган “Маслак ул-муттақин” номли назмда битилган диний китоб ҳам ўқитилган. Бу форс тилида ёзилган шеърлар тўплами бўлиб панд-насиҳат, одоб-аҳлоқ ва шариат қонун-қоидалари баён этилган [38].

Барча мактабларда шарқ ва мусулмон педагогикасининг ёрқин манбаи бўлган Саъдийнинг “Гулистон” ва “Бўстон” асари кенг ўқитилган ҳам маълум. Кейинги босқичда мактабхоналарда Хожа Ҳофиз Шерозийнинг “Девон”ига ўтилган [32]. Мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилган “Девон”да лирик шеърлар ўрин олган бўлиб, илоҳийлик ва дунёвийлик уйғунлашган ёш болаларни аҳлоқий тарбиялашда муҳим аҳамият касб этган [26]. Мактабхоналардаги асосий ўқув курси шу билан якунланган.

Садриддин Айнийнинг ёзишича, Бухоро мактабларида булардан ташқари, араб грамматикаси катта эътибор қаратилиб, “Бидон”, “Занжоний”,

“Муиззий”каби китоблар ҳам ўқитилган [1.352]. “Бидон”- форс-тожик тилида ёзилган араб тили грамматикаси бўлса, “Занжоний”-араб тили синтаксисига доир китоб бўлган. “Муъиззий”- араб тили морфологиясига доир китоб бўлиб, ҳар учала китоб ҳам мадраса таҳсилига қадар мактабхонада ўрганилган [26].

Мактабларда ўқиш жараёнида Алишер Навоийнинг ижодига мансуб “Девони Навоий”, “Куллиёти девони Амир Навоий” каби номлар билан шуҳрат қозонган шеърий тўпламларидан ҳам таълим берилган.

Бошланғич мактабларда ёзув машғулотларида Саид Салоҳиддинхўжа ибн Оловиддинхўжанинг форс тилида ёзилган “Муфрадот” (ҳарфларни намуна-нусхага алфавит тартибида катта қилиб ёзиш муфрадот (сархат), ҳусниҳатни англатган, баъзан муфрадот ёзиш бир-икки йилга чўзилган [41].

Муфрадот машқидан тугаганидан кейин мураккабот - ҳарфларни бир-бирига қўшиб ёзиш машқи ўтилган. Ҳарфларни бир-бирига қўшиб ёзиш машқи бир неча босқичга бўлиниб, ҳарф бирикмаларининг маъно англатиши ёки англатмаслиги мутлоқо эътиборга олинмаган; асосан ҳарфлар бир-бирига қандай қўшилишини машқ қилишга урғу берилган. Кўпгина бошланғич мактабларда ҳарфларни бир – бирига қўшиб ёзиш машқи “абжад ёзиш” билан тугалланган. Ёзувни ўрганишда абжад ҳисоби ҳам ўргатилган. Ўқувчи дуойи саломни ёзишни билса, уни “хати чиққан”деб ҳисоблашган.

Айрим мактабларда қобилиятли ўқувчиларга арифметикани тўрт амали ўргатилган. Бухоро вилояти музейи қўлёзмалар фондида сақланган “Хулосат-ул-ҳисоб” [23], “Усули ҳисоб” [23] рисолаларида ҳисоб-китоблар баён этилган.

Амирликдаги анъанавий таълим тизиминг юқори босқичи бўлган мадрасалар тарихи IX – X асрларга бориб тақалади. Мадрасалар олий таълим вазифасини бажариб, мамлакатнинг бошқарув тизими, ҳуқуқ- тартибот ва таълим тизими учун кадрлар тайёрлашда муҳим роль ўйнаган. XIX аср бошларига келганда Бухоро мадрасалари олий, ўрта ва ибтидоий тоифага бўлинган.

Бухоро мадрасаларида давлат бошқаруви, иш ва ҳужжат юритиш учун ҳам малакали кадрларни тайёрлашда муҳим ўрин эгаллагани маълум. Бундан ташқари саводли ва мадрасада таълим олганлар амирликнинг илмий ва маданий ҳаётида ҳам катта ҳисса қўшганлар. Мадрасани битирганлар амирликнинг юқори диний уламолар табақаси сафига киришган. Мадрасаларда талабалар Қуръон, тафсир, фиқҳ, шариат асослар (усул), диний-ахлоқий адабиётларни, тарих, фалакиёт, мантиқ, фалсафа, ҳандаса ва бошқа фанларни ўрганишган. Лекин бу даврда мадрасаларда диний-ахлоқий таълим беришга асосий эътибор қаратилиб, дунёвий таълим бериш бир қадар орқада қолган эди.

Шу билан бирга, амирликдаги мадрасаларни тугатиб бир қатор илмларни эгаллаган машҳур кишиларнинг яшаб ўтганлиги мадраса таълимининг ютуқларини ҳам кўрсатиб турибди.

Мадрасалардаги битирув имтиҳонларига (хатмонага) шахсан амир Шоҳмуроднинг ўзи ташриф буюриб, имтиҳон жараёнига эътибор билан қараганлари манбаларда зикр қилинган.

Бухоро мадрасаларида ўқитилган айрим фан ва китоблар хусусий, шу таълим даргоҳигагина хос бўлмай, мусулмон дунёсидаги бошқа мадрасаларда ҳам ўргатилган. Аммо, бунда ҳар бир мадраса ва мударрис маълум маънода мустақил йўл тутган, ўз билим ва тажрибасига таяниб иш кўрган. Иккинчидан мадраса дастуридан жой олган китоблар (дарслик, қўлланма)га шарҳ ёзиш ҳам анъана тусини олган. Муайян билим ва мударрислик тажрибасига эга олимларгина шарҳ ёзиш учун ўз иқтидорини синовдан ўтказган.

Фаридуддин Аттор асарлари асосида Мавлоно Шарафуддин Бухорий томонидан тартиб берилган “Чаҳор китоб” – “Номи ҳақ”, “Қолан наби”, “Ҳамди беҳад”, “Бидон” каби таркибий қисмлардан иборат эди [1.352.]. Араб тили грамматикасига доир “Бидон” (Билгил) арабча мисолларнинг тожикча шарҳидан иборат бўлган. Ундан сўнг “Аввали илм” (Илм ибтидоси) китобчаси тавсия қилинган. Бу китоб ҳам тожик тилида бўлиб, шариат аҳкомларига доир зарурий масалалар савол-жавоб тарзида баён қилинган. Бундай ифода услубининг қулайлиги шундаки, аввало, у толиб эътиборини ўзига жалб қилади, сўнгра унда ёритилган масалаланинг хотирада узоқ сақланиишига кўмак беради. Тожик тилидаги қўлланмалар ўзлаштирилгач, “Муиззий”, “Занжоний”, “Авомил” сарлавҳали араб тилида иншо қилинган китоблар мутолааси тавсия қилинган. Ушбу рўйхатдан кўриниб турибдики, оддийликдан мураккабликка бориш тамойилига амал қилинади. Юқорида зикр этилган асарлардан кейин мадраса дастури талабига кўра “Қофия” китобига ўтилган.

Мумтоз ижодкорларимиз аксарияти таржимаи ҳолида қофия илмидан сабоқ олганлиги қайд этилади. Жумладан, Алишер Навоий “Хамсатул-мутаҳаййирин” асарида “Қофия”ни Абдураҳмон Жомий ҳузурида ўрганганлиги ҳақида хабар беради. Илмларни қуйидаги тартибда ўрганишади: дастлаб Сарф илми (морфология) ўқитилади, сўнгра илми Наҳв (синтаксис) ўқитилган. Талабалар “Қофия” китобига қадар ўқишгач, Фиқҳ йўналиши бўйича “Мухтасар” асарини ўрганишган. Араб тилига доир Илми Аруз ўқитилган, Ҳикмиё йўналиши бўйича эса Илми Мунозара ўтилган. Юқоридаги асарларнинг моҳияти, мазмуни ўзлаштирилгач, Мантиқ илмининг икки китоби ўқитилган ва у ўзлаштирилгач, Илми Каломнинг дастлабки иккита китоби ўқитилган. Шундан сўнг, Мантиқ илмининг қолган икки китоби ўқитилган, шу билан бир вақтда Фиқҳнинг дастлабки китоби “Тахзиб” билан бирга ўқитилган. Сўнгра Амир Шоҳмурод

томонидан ёзилган “Ҳикмат ул-айн” асари баён этилган, ундан кейин Илми-Каломнинг учинчи китоби билан бир вақтда Фанни Манъон, Фанни баён ва Илми Бадеъ, Фиқҳнинг учинчи китоби ҳам ўтилган. Сўнгра Усули Фиқҳ ўтилган бўлиб, унда Фиқҳга оид учинчи китобнинг давоми ўқитилган. Юқоридаги илмлар ўзлаштирилгач, Ҳадис китоби билан бирга Илми Фароиз ва Илми Қироат, Илми Ҳисоб ўқитилган. “Қози ал-Байзовий тафсири” ўзлаштирилгач, курс ўз ниҳоясига етган. Шу тариқа, Бухоро мадрасаларида ўтиладиган таълим йўналишлари кўп бўлиб, 137 асар илми толиблар томонидан ўзлаштирилган [41].

Илми толиблар мунозара ва муноқашалар воситаси билан Қуръондаги сура ва оятларни талқин қилиш ва шарҳлашда маҳорат орттирардилар. Шунинг учун мадрасани битириб чиқаётган толиби илмга, унинг Қуръондаги сура ва оятларни асосли равишда талқин қила билишига қараб баҳо бериларди [15.223].

Садриддин Айний, Муҳаммад Саид Балжувоний, Муҳаммад Шарифжон Садри Зиё ва Н.Хаников маълумотларидан келиб чиқиб, Бухоро мадарасаларида асосан 10 та фан ўқитилган. Бу 10 фан қуйидагилар эди.

1. Мўъзий – Занжонийнинг “Тасрифи Занжоний” асари, араб тили сарфи ҳақида.

2. Абу Амир Усмон ибн Умарнинг “Кофия” асари, араб тили синтаксиси.

3. Абдураҳмон Жомийнинг “Фавойд ул–Зиёия” (“Шарҳи Мулло”) асари араб тили ҳақида.

4. Шайх Қутбиддиннинг “Шарҳи “Фавойд ул–Зиёия” асари, араб тили ҳақида.

5. Абу Ҳафс Умар ибн Аҳмад ан-Насафийнинг “Ақойиди Насафий”, ислом дини қоидалари ҳақида.

6. Шайх Садрийнинг “Ҳикмат ул-айн” асари, мантиқ ва ислом ақоиди ҳақида.

7. Шайх Мулло Жалолнинг “Мулло Жалол” асари, ақоид ҳақида

8. Исмоил Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ” асари, ҳадислар тўплами.

9. Юсуф Байзавийнинг “Тафсир ул-Қуръон” асари, қуръон шарҳи.

10. “Ҳошия” (Шарҳлар) китоби. Ақоидларга берилган изоҳлар.

Мадрасалардаги таълим 18-19 йилдан кўпроқ давом этиб, толиби илмлар йиллар бўйича алоҳида фанларни ўрганишган.

Биринчи йили Абд ул-Карим ибн Ҳусайн ал-Андижонийнинг “Аввал илм”, ”Бидон”, Ҳафтияк, иккинчи йили эса Изз уд-дин Занжонийнинг “Мўъзий–Занжоний” асари, учинчи йили Абу Амир Усмон ибн Умарнинг “Кофия”асари, тўртинчи йили “Шарҳи Жомий” ва “Ал-Марфуъот”, Бешинчи йили “Ал-Мажрурот”, олтинчи йили “Ал-Мансубот”, еттинчи йили “Ал- Мабниёт”, саккизинчи йили “Ҳамд” ва “Баҳси исм” фанлари, тўққизинчи йили Қутб ид-дин “Қутбиёт” китоби, ўнинчи йили Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ан-

Насафийнинг “Ҳамди ақойид” Ақойиди Насафий дарслиги, ўн биринчи йили эса “Баъд”, ўн иккинчи йили “Самоа” ўқитилган, ўн учинчи йили “Ҳақойиқ ул-ашйа”, ўн тўртинчи йили “Ҳамди таҳзиб”, ўн бешинчи йили “Таърифи илм”, ўн олтинчи йилида “Ал-ҳикмат”, ўн еттинчи йилда эса “Ал-вужуд” ўқитилган, ўн саккизинчи йили Мулло Жалолдан “Йаман ваффаққана...”, ўн тўққизинчи йили Мулло Жалолдан “Сатафтариқ”, “Саҳиҳий Бухорий”, ”Тафсири Байзавий”лардан таҳсил кўришган [7.140-145].

Дунёвий фанлар, табиий ва аниқ фанлар ўрнига кўпроқ тажрибага асосланган билимларни бериш расм бўлган. Схоластика, иймон, ибодат ва шариат нормаларининг жузъий масалаларига бағишланган асарлар ҳам шу даврда кўпайганини, илмий баҳс ва мунозаралар жуда содда ва жўн бўлиб кетганини Фитрат ўзининг «Мунозара» ва «Баёноти сайёҳи ҳиндий» асарида таъкидлаб ўтган.

Бухоро амирлигининг маънавий, ҳамда илмий муҳитида мактаб ва мадрасалар алоҳида ўрин тутган. Мадрасаларда талабалар Қуръон, тафсир, фиқҳ, шариат асослари (усул), диний-ахлоқий адабиётларни, тарих, фалакиёт, мантиқ, фалсафа, ҳандаса ва бошқа фанларни ўрганишган. Лекин бу даврда мадрасаларда диний-ахлоқий таълим (илми адён) беришга асосий эътибор қаратилиб, дунёвий таълим (илми абдан) бериш бир қадар орқада қолган эди.

Бухоро амирлиги Амир Шоҳмурод даврида таълим тизими ўрганиш натижасида XVIII аср охирида Мовароуннаҳр тарихида ўта муҳим, эсда қоларли сиёсий воқеаларга бой бўлганлиги ва XVIII аср иккинчи ярми- XIX аср бошларида Бухоро амирлиги сарҳадларида илм-маданият ва шариат фанлари тараққий этганлигини кузатамиз. Амир Шоҳмурод даврида тафсир, ҳадис, фиқҳ, калом, усул, сарфу наҳв илмларидан иборат бўлган шариат илмлари Бухорода ривожланганлигини кузатамиз. Мактаб ва мадрасалар Бухоро амирлиги илмий ва маданий муҳитида жуда муҳим ўрин эгаллаган.

Амир Шоҳмурод Бухоро шаҳрида ва амирликнинг турли вилоятларига бориб, улардаги масжид ва мадарасаларда шариат ҳуқуқи нормалари ва уларни тадбиқ этишга оид масалалар юзасидан машғулотлар олиб борди. Амир Шоҳмурод нафақат таълим жараёнида, балки бошқа фуқароларнинг ҳам ислом ҳуқуқи нормаларини билишликка даъват этиш билан бирга, уларга кенг имтиёз ва имкониятлар яратиб берди.

Таълим жараёни эса махсус таълим дастурлари асосида олиб борилганлигига гувоҳ бўламиз. Лекин, бу даврда таълим тизими ҳам тарихимизни ёритишга хизмат қиладиган маданий мерос сифатида излаб топиш, тадқиқ қилиш масалаларини ҳам имкон қадар ҳал этиш зарурияти долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Айний С. Асарлар. 1том. Тошкент: Бадиий адабиёт, 1963.352-варақ.
2. Абдурауф Фитрат. Баёноти сайёҳи ҳинди. Садои Шарқ. 1988. №6. 23.б.
3. Абдурауф Фитрат. Мунозара. Танланган асарлар, 1 жилд. Т.:, Маънавият, 2000. – Б. 56.
4. Абдурауф Фитрат. Ҳиндистонга бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусида қилган мунозараси. Ҳақиқат фикрлар алмашинувининг оқибатидир. 1-нашри. –Истанбул: Исломия матбааси. Ҳикмат 1327 (форс-тожик тилида);
5. Абдурауф Фитрат. Раҳбари нажот (Нажот йўли). Тожик тилидан таржима ва изоҳлар муаллифлари Ш.Воҳидов ва Т.Музаффарзода. –Тошкент: Маънавият, 2001;
6. Трактат Аҳмада Дониша “История мангитской династии”. Издательство “Дониш”. Душанбе. 1967. С.29.
7. Ёвкочиев Ш.А. Традиции религиозного образования в Узбекистане. Исламские ценности Центральной Азии: толерантность и гуманизм. Историко-философские и культурные аспекты./ Материлаы Международной научной конференции. Т., 2008. – С.140-145.
8. Наливкин В. Что даёт средне-азиатская мусульманская школа в образовательном и вопитательном отношениях // Турк. Лит. Сборник в пользу прокажены.-СПБ, 1900.-С. 323.
9. Маев Н. Туземная школы // Туркестанские ведомости.1884,30 октябрь.
10. Муҳаммаджонова Л. XX асрнинг бошларида Бухорода ижтимоий - сиёсий вазият ва демократик ҳаракатлар ривожланиши (1908-1920). Тарих фан. ном. дисс.– Тошкент, 2000.
11. Муҳаммад Саййид Балжувани. Тарихи Нофеи. Таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Ш.Воҳидов ва З.Чориевлар. Тошкент: Академия, 2000.с.112-114
12. Муҳаммад Шариф ибни Абдушукур Садри Зиё. Мадрасахо-йи шаҳри Бухоро. //Қўлёзма. ЎзФА ШИ, №-2493;
13. Шарифжон Махдум (Садри Зиё). Тарих. ЎзР ФАШИ, қўзлёзма, инв. №2241, 85 а в.
14. Муҳаммад Шарифжон Зиё Садр. “Зикри асомии мадориси дохилаи Бухорои шариф”. //Қўлёзма. Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, № 2193.
15. Холиқова Р. Бухоро ҳукмдорлари. Автобиографик очерк (XIX-XX аср бошлари) // Жамият ва бошқарув, 2004. – № 2;

16. Utanova U., Umarova M., Abdullahodjaev G. Organization And Features Of The Education System Of The Bukhara Emirate During The Reign Of Emir Shakhmurad (1785-1800) //NVEO-NATURAL VOLATILES & ESSENTIAL OILS Journal| NVEO. – 2021. – С. 15326-15334.

17. Umarova M. Features of the reforms of Emir Shakhmurad during the reign of the Bukhara Emirate.//The American Journal of Social Science and Education Innovations. –Т. 10. 2021. С. 49-54.

18. Умарова М. Аҳмад Донишнинг “Таърихи салтанати манғития” асарида бухоро ҳукмдори Амир Шоҳмуроднинг таърифи //ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ. – 2021. – Т. 4. – №. 11.

19. Умарова М. Социально-экономические реформы при правлении бухарского Эмира Шахмурада //Общественные науки в современном мире: политология, социология, философия, история. – 2020. – с. 17-20.

Архив маълумотлари

20. Бухоро вилоят музейи қўлёзма фонди.25(241)/11 инвентар.
21. Бухоро вилоят музейи қўлёзма фонди.1078/11 инвентар.
22. Бухоро вилоят музейи қўлёзма фонди.30473/11 инвентар.
23. Бухоро вилоят музейи қўлёзма фонди.25563/11 инвентар.
24. ЎзМДА. 47-фонд, 1-рўйхат, 333-иш. 7-варақ
25. Ўз МДА. 47-фонд, 1-рўйхат, 323-иш. 9-варақ
26. ЎзМДА. 47-фонд, 1-рўйхат, 333-иш. 10-варақ
27. ЎзМДА. 47-фонд, 1-рўйхат, 333-иш.55-варақ
28. ЎзМДА. 323-фонд, 1-рўйхат, 38-иш. 4-варақ
29. ЎзМДА. 323-фонд, 1-рўйхат, 51-иш. 21-варақ
30. Ўз МДА. 323-фонд, 1-рўйхат, 1059-иш. 1-варақ.
31. Ўз МДА. 323-фонд, 1-рўйхат, 1116-иш. 1-варақ.
32. Ўз МДА. 323-фонд, 1-рўйхат, 1226-иш. 1-варақ
33. ЎзМДА. 1010-фонд, 1-рўйхат, 20-иш.9-варақ
34. Ўз МДА. 1010-фонд, 1-рўйхат, 66-иш. 13-варақ.
35. Ўз МДА. 1010-фонд, 1-рўйхат, 66-иш. 23-варақ.
36. Ўз МДА. 1010-фонд, 1-рўйхат, 66-иш.82-варақ.
37. Ўз МДА. 1010-фонд, 1-рўйхат, 66-иш. 91-варақ.